

науковими та музейними осередками у XIX–I-ша пол. XX ст. (за архівними матеріалами та колекціями Львівського історичного музею) // *Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції (19 листопада 2004 р.)*. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – С. 43–54. 16. Терський С. В. Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського історичного музею з надходжень 1940–1972 років. Аналіз колекції // *Ольжині читання*. – Львів, 2005. – С. 16–23. 17. *Katalog brońi w Muzeum imienia Lubomirskich*. – Lwów, 1878. – 78 s. 18. Liwoch R. *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach* // *Acta Militaria Mediaevalia*. – 1. – Krakow; Sanok, 2005. – S. 37–59. 19. Orłowicz M. *Ilustrowany przewodnik po Lwowie*. – Lwów; Warszawa, 1925. – 275 s. 20. Petrus J. T. *Muzea Lwowskie (1823–1939)* // *Sztuka kresów wschodnich*. – T. II: *Materiały sesji naukowej*. Kraków, maj 1995. – Kraków, 1996. – S. 425–442. 21. Wiczkowski J. *Lwów, jego rozwój stan kulturalny oraz przewodnik po mieście*. – Lwów, 1907, s. 522.

УДК 94(477)''10/13''+355.4

В.І. Кійко

Військовий інститут

Національного університету “Львівська політехніка”

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРІПЛЕНЬ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНИ У СВІТЛІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ XI–XIV СТ.

© Кійко В.І., 2006

Розкрито основні етапи формування стратегічної мережі укріплень Галицько-Волинської держави у зв'язку з військово-політичною ситуацією у XI–XIV ст. Використано результати найновіших досліджень українських та польських археологів.

The article uncovers basic stages of development of fortress systems of the Galicia-Volhynian state with connect of military strategic situation in XI–XIV centuries. The analysis of historiography of the Ukrainian and Polish military historian and archaeologist has been carried out.

Вивчення створення стратегічної мережі укріплень Галицько-Волинської держави за даними археологічних досліджень має велике значення для правильної інтерпретації подій літописної історії, яка дійшла до нас уривками. Особливо важливим питання розвитку фортифікаційного мистецтва українського населення Прикарпаття та Волині є для висвітлення військової історії. Першими кроками досліджень в цьому напрямі було виявлення та картографування пам'яток. Дослідженнями городищ упродовж XIX–XX ст. на галицько-волинських землях займалися археологи львівського, київського, краківського та Санкт-Петербурзького наукових осередків. На Волині вперше спробував картографувати ці пам'ятки відомий польський археолог Г. Осовський [25]. Він же здійснив перші археологічні розкопки на волинських городищах. Однак проблема появи та призначення укріплень залишалася невирішеною. Згодом цим питанням продовжували займатися учень Д. Самоквасова, випускник Варшавського університету Л. Баторевич [5] та київський професор В. Антонович (1901) [1]. Перше зведення археологічних пам'яток Галичини побачило світ у 1918 р. [53]. Проте через відсутність практики та досвіду досліджень поселенських пам'яток дослідникам не вдалося зробити правильні висновки стосовно ані хронології, ані призначення укріплень [42].

В міжвоєнний період укріпленнями вздовж давнього шляху на Київ займався Б. Якимович [52], а короткий огляд городищ та замчищ Прикарпаття та Волині зробили Я. Пастернак, О. Цинкаловський [49, 51] та Г. Ленчик [54]. За систематизацію даних та широкомасштабне дослідження галицько-волинських городищ бралися в післявоєнний час П. Раппопорт, М. Кучера, Б. Тимошук, О. Корчинський, Б. Томенчук, Б. Прищепа, С. Терський та М. Филипчук [20, 29, 30, 38, 47, 48]. Вони детально розробили принципи археологічної класифікації укріплень. Майданчики декількох городищ в цей період були майже повністю розкопані. Так, на Волині розкопали городище X–XI ст. поблизу Чарукова, яке було, за висновком його дослідника М. М. Кучінка, “боярською садибою” [22], а в Галичині – синхронне городище у Судовій Вишні [31] та боярську садибу XII–XIII ст. у Чорнівці [8]. XII–XIII ст. датоване городище – князівська фортеця, ймовірно, рештки літописного Кам’яця на р. Гуска поблизу Шепетівки повністю розкопане за примітивною методикою колективом Санкт-Петербурзьких археологів під керівництвом М. К. Каргера [27].

У 1980–1990 рр. розвідкові дослідження городищ всієї Волині здійснено С. Терським [36, 37, 38, 41]. Певне значення для вивчення фортифікаційної справи мають багаторічні дослідження городищ у Ленківцях біля Чернівців [45], Уричі (Тустань) в Карпатах [32, 33], городищ Листвин та Уніас (Антонівці) у Кременецьких горах [9, 50].

Проте вперше широко поставлено комплексне вивчення східнослов’янських городищ як поселенських пам’яток у дослідженнях Б.О. Тимошука [45]. Саме йому належить детальне зведення всіх наявних городищ Північної Буковини. Свою схему розвитку мережі укріплень Волині кінця I–початку II тис. н.е. запропонував С. Терський [38, 39]. Брак подібних досліджень стосовно Прикарпаття намагались заповнити польські археологи [55].

Проте роботи з вивчення мережі укріплень, розпочаті П. Раппопортом, А. Кузою, М. Рожком [13, 17, 32, 33], С. Терським та ін., базувались на застарілих критеріях, в них не було рівномірно розглянуто всі наявні пам’ятки та доведено до логічного завершення розпочаті дослідження. У цій статті автор прагне подати сучасний погляд на поставлену проблему з використанням всіх наявних сьогоденні даних археології.

Щоб вивести певні закономірності та традиції у розвитку мережі укріплень Галицько-Волинської держави, доцільно розглянути історичні умови та причини появи перших системних фортифікацій на згаданій території. Поява широкої мережі городищ на землях білих хорватів та дулібів датується VIII–X ст. В цей час тут, як і на інших слов’янських землях, виникають перші протоміські центри, які об’єднують і політично згуртовують навколо себе певну територію. З цим можна пов’язувати зміну старої племінної назви “дуліби”. На думку багатьох істориків, внаслідок розвитку нових політичних центрів Західної Волині – Волиня, Лучеська та Бужська – на політичну арену виходять волиняни, лучани і бужани [10, с. 26; 38]. Щодо перших двох міст – Волиня та Лучеська ця гіпотеза знаходить певне підтвердження у археологічному матеріалі. Є підстави датувати зародження цих міст як племінних центрів, VII–IX ст. [38]. Описуючи землі волинян, бужан і, можливо, лучан, анонімний баварський географ у 875 р. налічує на їхній території десятки укріплених градів [3, с. 130–131].

Археологічні матеріали з городища поблизу сіл Бабка та Вараш на р. Стир (тепер нове місто Кузнецовськ Рівненської області [19, с. 3–39]) та матеріали з деяких інших пам’яток VIII–X ст. [2, с. 70–76] є певним підтвердженням висловленої свого часу В.М. Насоновим думки, що “тут до того часу, коли сюди прийшло руське панування, вже існували міста з місцевим правлячим класом феодалів” [24, с. 130], який згуртував і об’єднав відому територію і створив потрібну на той час мережу укріплень.

Аналогічні процеси відбувалися й у Прикарпатті. Тут у IX–X ст. споруджуються потужні фортифікації з багатьма рядами валів, досліджені у Ревно, Крилосі, Солонську тощо. Найбільшим з них було городище у Стільську (260 га: [14, 15]). Широко використовувались у цей період також городища попередніх періодів: Кульчиці, Розгірче, Будераж Мирогоща тощо [30].

За великого київського князя Володимира Святославовича у 981 р. відомим походом “на ляхи” та 993 р. на білих хорватів розпочався завершальний етап підпорядкування Прикарпаття та

Волині владі Києва. Втім, ще в 960 роки за князя Святослава Ігоревича до Руської землі, можливо, вже було повернуто частину території Волині, зокрема, басейн р. Горинь. На це вказують деякі історичні та археологічні факти [23, с. 86].

У зв'язку з вищезгаданим походом 981 р. перебуває початок процесу, що отримав у археологічній літературі назву “перенесення міст” [46, с. 20-59; 11, с. 4, 7-8]. Так, захопивши Червен і “ины грады”, великокнязівська адміністрація засновує поблизу них новий укріплений центр для наново освоєної території Побужжя, названий на честь князя. Новозбудоване місто Володимир успадкувало від племінних центрів Зимно (VII ст.) та Волинь (VII–XV ст., тепер городище у с. Городок неподалік м. Грубешів) їхню стару адміністративну функцію, спричинивши цим поступовий економічний занепад та відплив жителів із ближніх адміністративних осередків докйївської доби. Аналогічні процеси перенесення міст у сусідніх Польщі та Чехії [46, с. 20–59].

Освоєння території Волині великокнязівською владою, на думку істориків відбувалось поступово, протягом кінця X ст.– початку XII ст. [24, с. 128-133]. Очевидно, з ним треба пов'язувати поширення трапецієподібних в плані із одним заокругленим кутот городищ, відомих в археологічній літературі як укріплення “волинського типу” [30, с. 51–56]. У їхньому будівництві використовували знання фортифікації, запозичені у полабських слов'ян та їхніх сусідів [30]. Найзначніші з цих городищ зводились вздовж головного стратегічного і торговельного шляху з Києва у Західну Європу: це городища Володимира, Сутейська, Пересопниці тощо. Очевидна мета їхнього зведення : не лише заснувати нові адміністративні центри освоєваної території і поставити під контроль найзручніший шлях на Захід, але й максимально укріпити ці міста на рівні тогочасних досягнень фортифікаційної науки у можливих агресорів – західних слов'ян. Не виключено, що ініціатива їхнього зведення походила від тодішнього володимирського князя Всеволода Володимировича, відомого своїми сепаратистськими нахилами.

В процесі освоєння території Прикарпаття та Волині великокнязівською владою попередні осередки влади занепадали, що видно на прикладі археологічно обстежених городищ Стільсько, Солонсько, Ревне (Прикарпаття), Городок-Коршів біля Лучеська, т. зв. другого любомильського городища, укріплень поблизу волинських сіл Листвин, Гоща, Берестяни та ін. Час їхнього існування вкладається у межі, визначені істориками як період формування міст та освоєння племінних територій центральною владою. Всі вони виникли або ж існували у X ст., а опустіли наприкінці XI – на початку XII ст. Два з них – коршівське та друге любомльське, які розташовані на пріоритетних дорогах, мають найближчі аналогії у західних слов'ян [30, с. 58–60, 71–72].

Виникнення краще вивчених на сусідніх територіях подібних торгово-ремісничих осередків пов'язується з надзвичайно бурхливим розвитком транс'європейських торгових зв'язків IX–XI ст. [46, с. 54–55]. Всі ці осередки входили в одну економічну систему, яка не вкладалася в етнічні кордони.

Проте, очевидно, не всі укріплені поселення X–XI ст. вписалися в нову мережу шляхів сполучень, яка зазнавала певних змін на землях, що входили до складу Київської держави. Наслідком цього був занепад старих общинних центрів, представлених переважно т. зв. “городищами-сховищами”, розташованими поблизу верхів'їв рік (Кошів, Брани, Будераж та ін.) та городищ – сторожових пунктів, розташованих навпроти гирл основних приток рік Горинь, Стир, Західний Буг (Старгород-Литовеж, Дюксин). Згадані укріплення, зважаючи на топографічні умови їхнього закладення, контролювали волоки, переправи та вододільні шляхи, що були найзручнішими дорогами за умов відсутності мостів на великих ріках Волині [39].

Одночасно, починаючи з дев'яностих років X ст. з'явився чинник кочівницької небезпеки: печенізький, а згодом половецький тиск на південні кордони України-Русі значно посилювався. Це привело до пошквдження фортифікаційних робіт.

Аналіз даних археологічних досліджень укріплень Південної Галичини показує, що наприкінці XI ст. оборонна лінія, що проходила по р. Пруту та Дністру, була практично зруйнована кочівниками. Свідченням цього можуть бути археологічні дослідження на городищі поблизу с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області. Встановлено, що Глибівське городище було знищено після раптового нападу наприкінці XI ст., горілий шар якого становить до 30 см [4, с. 212–215]. У народних переказах Галичини та Волині збереглася пам'ять про зруйнування

городищ половецьким князем Боняком (кін. XI – початок XII ст.). В народному епосі він ще має назву Солодивий Буняк, якому приписують знищення укріплених поселень (сторожових городищ) на територіях Пониззя (лівобережжя Середнього Дністра), а саме: Деражня Гатна, Кужелева, Кутківці, Колубаївці та інші [34, с. 16, 89, 98, 113–114], що підтверджується археологічними даними. Подібна картина спостерігається і на правобережжі Дністра, де в XI столітті було зруйновано низку городищ [45, с. 154–191].

Про зруйнування оборонного рубежу Галицького князівства також свідчить той факт, що за польськими хроніками, в кінці XI – на початку XII ст. половці з'являються навіть у Польщі, оскільки, щоб потрапити в район річки Вісли, половці мали пройти Подністров'я [30, с. 170].

Твердження П. О. Раппопорта, що населення галицько-волинського регіону наприкінці XI ст. само покидало свої укріплені центри, навіть розташовані на значній віддалі від степу, боячись половецької агресії [30, с. 168–169], на нашу думку, не відповідає дійсності. Справжньою причиною були нові тенденції суспільно-політичного розвитку, про які сказано вище.

Незважаючи на постійні напади половців, життя на наддністрянських городищах не припинялося. Продовжують існувати князівські фортеці в Ломачинцях на Дністрі, Горішні Шерівці на Пруті, укріплені городища поблизу с. Карачківці на притоці Смотрич, в Старій частині м. Кам'янця-Подільського, у Бакоті на Дністрі тощо.

Важливою функцією князівських фортець на той час було збирання князівської данини з підлеглого населення та охорона прилеглої території від зовнішнього ворога. На нашу думку, військовий контингент та мешканці, що дислокувалися в князівських фортецях, не були місцевими [26]. Це підтверджують знахідки скандинавського озброєння, виявлені, наприклад, на круглих городищах Полісся та вздовж західного кордону Галичини. Зокрема, таким інтернаціональним дружинним центром із збирання данини на рубежі X–XI ст. було городище Франопіль на території волинян на р. Риті південніше Берестя [16].

Іншою метою спорудження укріплень був захист торгових шляхів, найважливіші з яких проходили по лініях Дорогобуж-Пересопниця-Лучеськ-Володимир, Тихомль-Шумськ-Крем'янець-Перемиль-Володимир та вздовж Західного Бугу та Дністра [43]. Важливий, можливо, митний укріплений пункт існував на пінському шляху на р. Стохід (с. Тоболи: [40]).

Фактично у XII – по початку XIII ст. на території Південної Галичини створюється нова оборонна лінія. Політику розбудови міст на території Пониззя розпочав галицький князь Володимирко (1141–1153 рр.). За його володарювання розпочинається піднесення Галицького князівства в Південно-Західній Русі і відбувається експансія цього князівства в південно-східному напрямку на Придністровське Пониззя [12]. Так, якщо на лівобережжі Дністра в IX–XI ст. було лише 3 городища, то у XII–XIII ст. бачимо їх уже понад 20, що також свідчить про збільшення населення в регіоні. Тут, у середній течії р. Дністер були споруджені укріплені городища, що склали кістяк оборонного комплексу Пониззя, а саме, по річці Прут – на лівому, внутрішньому стосовно до Галицького князівства березі, в XII–XIII ст. розташувались головні фортеці: Коломийська, Снятинська та Чернівецька [34, с. 95–96], по р. Дністер – на правому і лівому берегах – Онут, Василів, Кучелмин, Плав, Устя, Ушиця, Бакота, Каліус. В такій схемі ці оборонні комунікації залишились незмінними і в XIII ст. Адміністративними центрами тут були великі міста – Василів на правому березі Дністра та Бакота – на лівому.

Появу прикордонних фортець більшість дослідників відносять до XII – першої половини XIII ст., коли відбулося остаточне розмежування території держави. Для спорудження нових укріплень князівська адміністрація нерідко використовувала раніше існуючі майданчики, пристосовані для оборони ще у племінний період. Прикладом цього можуть бути фортеці, які охороняли переправи через річки: Білівське городище у Пересопниці [42], Крупа в околицях Лучеська.

Поява укріплень із двома-трьома рядами валів, на Галицько-Волинських землях, як відзначалося багатьма дослідниками [6], була викликана значним поширенням з XIII ст. металевих артилерій. Таке велике городище поблизу с. Городище на р. Гуска, досліджуване у 1957–1961 рр. відомим археологом М.К. Каргером, пов'язується більшістю дослідників (Г.О. Пескова, С.В. Терський) із важливим стратегічним вузлом Східної Волині – м. Кам'янцем, в якому пройшли молоді

роки князів Данила та Василька Романовичів [28]. Сумнівною видається версія І.С. Винокура та М.Б. Петрова стосовно ототожнення його з сучасним Кам'янець-Подільським [7, с. 53–61], що на Пониззі. Проте варто відзначити широке використання багаторядних укріплень дещо іншого типу ще у племінний час. Щоправда, тоді вони охоплювали великі площі суміжних майданчиків і використовувались швидше для розмежування території поліса.

Саме охороняючи східні кордони держави напередодні походу хана Батия, князь Данило Романович зрозумів небезпеку, яка очікувала його державу. Після битви на Калці стало зрозумілим, що зародилася нова військова технологія, з використанням потужної артилерії. Відповіддю на неї мали стати замки на високих горах з крутими схилами, зведені на головному шляху Захід-Схід. До таких укріплень важко було підтягти відповідне обладнання. Не допомагали тут і каменеметальні машини.

Саме в такий спосіб розташовані зведені у 1220–1230 рр. літописні Данилів, Стожок, Крем'янець. За аналогічною схемою будували замки столичних міст середини 1240–1260 рр.: Львів, Холм, навіть далеко від степу Вільно. Подібно розташовувалися і засновані у період Галицько-Волинської держави невеликі замки, ймовірно, боярські садиби (Сулимів, Конюхи, Лукарівка [38, 44] тощо).

Зведенню нових фортифікаційних споруд приділялася велика увага і пізніше. Так, коли у 1259 р. на вимогу Бурундая були розібрані укріплення основних галицьких і волинських міст, в стислі терміни їх вдалося відбудувати. Під час походу хана Телебуги у 1287 р. ординці не змогли здобути жодного значного міста, хоча хан горів бажанням покарати князя Лева та його братів за їхню тісну співпрацю з Ногаєм. Отже, монголи стимулювали появу нових досконаліших видів фортифікацій у галицько-волинських землях [6].

Так, за часів Данила Галицького було добудовано головний замок Карпатської лінії оборони – фортецю Тустань, яка набула форми висотної п'ятиповерхової забудови та поєднання відповідно до природних умов кам'яних і дерев'яних укріплень [33]. За часів волинського князя Мстислава Даниловича велику увагу було приділено також зміцненню північного кордону держави. Тут вперше розпочалося систематичне зведення мережі князівських замків, доповнених цегляними вежами-донжонами (Кам'янець-Литовський, Чорторийськ, Угровськ, Берестя). Проте укріплювати каменем замки поблизу східного кордону Галицько-Волинської держави, на думку деяких істориків [21], монголи не дозволяли.

Будівництво суцільнокам'яних замків на галицько-волинських землях розпочалося з 1360-х рр. Поштовхом до цього послужила поразка Золотої Орди у битві на Синіх Водах. З цього часу з ініціативи литовських князів та польського короля будують мережу кам'яних замків на Поділлі. На Волині закладаються замки у Володимирі, Лучеську та Крем'янці [16].

Отже, як ми можемо бачити, розташовані рівномірно по всій території Галицько-Волинської держави XI – середини XIV ст. сторожові городища, князівські фортеці та міста, що становили кістяк оборонних комунікацій, забезпечували контроль над торговими шляхами, захищали місцеве населення від зовнішніх ворогів та відігравали важливу роль під час князівських міжусобиць. Розвиток фортифікацій йшов в ногу з розвитком військових технологій.

Спорудження оборонного комплексу Прикарпаття та Волині можна умовно поділити на три етапи: 1) X–XI ст. – започаткування спорудження князівських фортець і сторожових городищ київським князем Володимиром I під час остаточного приєднання регіону до складу Київської держави; 2) XII–XIII ст. – початок централізованого будівництва оборонного комплексу на території Галицького, Волинського, а згодом об'єднаного Галицько-Волинського князівства; 3) XIII–XIV ст. – масова поява укріплених дворів боярської знаті та початок кам'яного фортечного будівництва.

Отже, загальні тенденції розвитку стратегічної мережі укріплень Галицько-Волинської держави сьогодні прочитуються достатньо добре. Проте виявлення та обстеження невідомих науці городищ сьогодні не закінчене через майже повне припинення на Заході України наприкінці XX ст. систематичних археологічних досліджень. Тому робити остаточні висновки ще зарано. Справа за детальнішим вивченням відомих пам'яток археології, що допоможе у майбутньому обґрунтованіше вирішувати поставлені питання.

1. Антонович В. Б. *Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве.* – Т. I. – М., 1901. – С. 36–133. 2. *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття*

(раннеславянский и древнерусский периоды).– К., 1990.– 190 с. 3. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю.– К., 1972; 4. Баженев О.Л. Давньоруське Глибівське городище IX–IX ст. в системі оборонних споруд Середнього Подністрів'я // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих учених: Київ 22–24 квітня 1997 р. Наукові матеріали /Ред. кол. Андрощук Ф.О. Малеев Ю.М. та ін. – К., 1997. – С.212-215. 5. Баторевич Л. Историческое значение городищ и свдений о городищах и курганах в Волынской губернии // Волынские губерн. ведомости.– 1880.– № 89, 93; 1881.– № 27–29. 6. Войтович Л.В. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Держава та армія.– Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 502.– 2004. – С. 13–18. 7. Винокур І.С., Петров М.Б. Про час виникнення Кам'яця: погляди дослідників. // Кам'яничина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997.– Т.1.– С.53-61. 8. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.– Чернівці: Рута, 1998.– 153 с. 9. Гаврилюк О. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині // Джерело.– № 1.– 1994.– С. 101–120. 10. Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства.– М., 1945. 11. Горський А.А. Про роль норманів у формуванні Київської Русі // Український історичний журнал (далі – УІЖ).– 1994.– № 1.– С. 3-10. 12. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – 572 с. 13. Ісаєвич Я.Д., Рожко М.Ф. Наскельні укріплення в Карпатах (давньоруський період) // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии.– Т. 3. Секция VI. – М.: Наука, 1987. – С. 117-125. 14. Корчинський О.М. Раннефеодальные центры летописных хорват IX–X вв. в Верхнем Поднепровьи (по данным новых археологических исследований) // Материалы школы молодых славистов и балканистов.– М., 1990.– С.7–8, Рис.1; його ж. Городища Верхнього Подністрів'я IX–поч.XIV ст. (Нові дані до історії та культури) // Бойківщина. Історія та сучасність. (Матеріали історико-народознавчого семінару.– Львів-Самбір, 1995.– С.40–41. 15. Корчинський О.М. Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністрів'я // Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня к. і.н.– К.,1996.– С.11. 16. Кроценко Л. Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці // З історії української реставрації. Додаток до щорічника "Архітектурна спадщина України".– К.: Українознавство, 1996.– С. 254–258. 17. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. // Свод археологических источников (далі – САИ).– М., 1996. 18. Кулаков В.И., Иов О.В. Наконечники ножен меча из кургана 174 могильника Кауп и с городища Франополя // Краткие сообщения ин-та археологии РАН.– Вып. 211.– М., 2001.– С. 77-84. 19. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // САИ.– 1961.– Вып. ЕІ-57.– М.: Изд-во АН СССР.– С. 3-39. 20. Кучера М.П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднепровья. – К., 1983. – С. 97-99. 21. Кучінко М. М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // УІЖ.– 1985.– № 10.– С. 144–148. 22. Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1996. 23. Моця А.П., Сыромятников А. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов // Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева. – К., 1984. 24. Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства (историко-географические исследования).– М., 1951. 25. Оссовский Готфрид. Геологическо-геогностический очерк Волынской губернии // Труды Волынского губернского статистического комитета.– Вып. 1.– Ч. 2.– Житомир, 1867.– С. 149–352. 26. Пастернак Я. Летописный город Пліснеськ та проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського вільного університету.– Вып. 5.– Мюнхен, 1948.– С. 138–148. 27. Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII–XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки). Автореф. дис. к. и. н.– Ленинград, 1988.– 18 с. 28. Пескова А.А., Белецкий С.В. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии.- Т. 2.- Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919-1997). – СПб.; Псков, 1997. – С. 129-138. 29. Прищепя Б.А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н. е. в середній течії Горині // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.– Київ: Інститут археології НАН України, 2002. – С. 224–226; Прищепя Б.А. Городища IX–XIII ст. над Горинню в Поліських районах Рівненської області // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-

краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000–2002 рр. Збірник наукових праць.– Луцьк, 2002.– С. 210–211.

30. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // *Материалы и исследования по археологии.*– № 140.– Л., 1967.

31. Ратич О.О. Результати досліджень давньоруського городища Замчисько у м. Судова Вишня Львівської області в 1957–1959 рр. // *Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.*– Вип. 4.– К., 1962.– С. 106–119.

32. Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // *Київська Русь: культура і традиції.* – К., 1982. – С. 12-20; Рожко М.Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // *Український історичний журнал.* – 1990. – № 10. – С. 86–97.

33. Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця.– К., 1996.

34. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки /Предисловие А.Л. Хорошкевич. – Ужгород, 1981.

35. Сулик Р., Бандрівський М. Гальштатські городища поблизу сіл Кульчиці і Розгірче на Передкарпатті // *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті (під ред. Л.І. Крушельницької).*– К., 1983.

36. Терський С.В. Дослідження городищ X–XI ст. в басейні р. Горинь // *Остріг на порозі 900-ліття. Тези доповідей I-ї та II-ї краєзнавчих конференцій.*– Остріг, 1992.– С. 54–55.

37. Терський С.В. Розвідки в околицях княжого Лучеська // *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*– Луцьк, 1993.– С. 120–121.

38. Терський С. В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // *Наукові записки ЛІМ.*– Вип. 1.– Львів, 1993.– С. 41–67.

39. Терський С.В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми) // *Наукові записки ЛІМ.*– Вип. 4.– Ч. 1.– Львів, 1995.– С. 73–88.

40. Терський С.В. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід // *Археологічні дослідження в Україні 1998–1999 року.*– Київ: Інститут археології НАН України, 1999.– С. 44–46.

41. Терський С.В. Олика. Історичний нарис.– Львів, 2001.

42. Терський С.В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис.– Рівне, 2003.

43. Терський С.В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Теребовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості // *Держава та армія.*– Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 502.– 2004. – С. 18–24.

44. Терський С.В. Володимирське боярство: персональний склад за літописними та археологічними даними // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (збірник наукових праць).*– Т. 1 (17). – Чернівці: Прут, 2004.– С. 80–92.

45. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982.

46. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989.

47. Томенчук Б. Разведки в Северном Прикарпатье // *Археол. открытия 1981 года.* – М., 1983.

48. Филипчук М.А. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько і його округа // *Миколаївщина. Збірник наукових праць.* – Львів, 1998.– С.80–104.

49. Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту // *Записки НТШ.*– Т.154. Праці історично-філософської секції.– Львів, 1937.– С. 186–193.

50. Чайка Р. М. Нові матеріали досліджень городища Листвин // *Археологічні дослідження Львівського університету у 1995 р.*– Львів: ЛДУ, 1996.– С. 9–11, рис. 10–12.

51. Cynkowski A. ,1961. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.*– Warszawa.– 265 s., XXXI tabl.

52. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii // *Rocznik Wołyński.*– T. 2.– Równe, 1933.– S. 10–96.

53. Janusz B. Zabytki przedhistoryczny Galicyi Wschodniej.– Lwów, 1918.– 294 s.

54. Lenczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w wojewodztwie Wołyńskim // *Ziemia Wołyńska. Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.* – R.I.– № 3.– 1938.- S. 35–38.

55. Liwoch R. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski) // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 24, 2003, s. 213-297.*

УДК 94(477)“1914/1915

О. Я. Мазур, В.О. Мазур

Національний університет “Львівська політехніка”